

менной индийской психологии, этики и эстетики. Некоторые психологи – особенно сторонники школ йогов – до сих пор продолжают разработку учения о «дыханиях» (пранах). В веданте, буддизме и других разработаны системы этических категорий, созданы целые «науки поведения», в которых используется учение Упанишад о карме, дхарме и сансаре (перевоплощение душ). В основу этических теорий веданты положено учение о Брахмане-атмане как источнике прекрасного» [3, с. 21].

Библиографические ссылки

1. Радхакришнан С. Индийская философия [Текст] / С. Радхакришнан. – М., 2008.
2. Бродов В. В. Истоки философской мысли Индии [Текст] / В. В. Бродов. – М., 1990.
3. Бродов В. В. У истоков индийской философии [Текст] / В. В. Бродов // Древнеиндийская философия. – М., 1963.

Надійшла до редколегії 18.01.11

УДК 316.3

Ю. І. Грица

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ПРІОРИТЕТИ ІДЕЇ ПРАВА

Природа і функціональні особливості ідеї права є складними і поліаспектними. Попри те, що правові аспекти здебільшого виявляються предметом політико-правових досліджень, світоглядний і соціально-філософський рівень оперування ними слугує основним запобіжником проти концептуальної некоректності й тенденційності.

Ключові слова: ідея права, соціально-філософські пріоритети, верховенства права, суспільний оптимум, принципи функціонування, сутнісні ознаки.

Природа и функциональные особенности идеи права являются сложными и полиаспектными. Незвирая на то, что правовые аспекты по большей части оказываются предметом политико-правовых исследований, мировоззренческий и социально-философский уровень оперирования ими служит основным предохранителем против концептуальной некорректности и тенденциозности.

Ключевые слова: идея права, социально-философские приоритеты, верховенства права, общественный оптимум, принципы функционирования, сущностные признаки.

Nature and functional features of the idea of law are complex and multifaceted. Although the legal aspects of the subject are found mostly in political and legal studies, ideological and socio-philosophical level of possession of them serves as a safeguard against bias and conceptual incorrectness.

Key words: the idea of law, social and philosophical priorities, rule of law, social optimum, the principles of operation, essential features.

Різноманітні аспекти функціонального покликання права, пріоритету прав і свобод людини хвилювала думки мислителів усіх історичних епох, починаючи зі стародавніх часів. Виразники цих поглядів однією з головних ознак демократичного, гармонійного державного устрою вважали наявність права, яке втілює основні людські цінності й спроможне чітко регламентувати дії держави та її органів, протистояти свавілля, забезпечити широкий спектр прав і свобод людини. В чому ж полягає сутність права? Які властивостями воно повинно володіти, щоб задовольняти зазначені вимоги? Як воно має співвідноситися з людиною, суспільством та державою, щоб бути здатним стримати державу в сфері життєдіяльності людини та громадянського суспільства?

Адекватна оцінка значущості та функціонального покликання права можлива лише за умов тлумачення його як соціального феномену і в результаті розкриття його генезису, оскільки саме ідеї і соціальні явища, що лежать в основі права, наділяють його тією силою, яка в змозі приборкати державну владу, підкорити її собі та суспільству. Право – явище достеменно соціальне. Воно немислиме поза соціумом – так само, як і суспільство неможливо уявити за відсутності права. Як писав Є.Трубецької, «право – необхідна умова кожного суспільства: воно є тим загальним порядком, якому повинно підкорятися як суспільство в цілому, так і кожен його член зокрема» [6, с. 5].

Право як духовне явище являє передусім ідею узгодження і реалізації різноманітних інтересів, врегулювання суспільних відносин (зрештою, це також є механізмом, засобом реалізації суспільного інтересу, адже суспільство зацікавлене в упорядкованості свого життя) на основі ідей справедливості, рівності тощо. До здійснення себе в якості сутності права ідеї існують у доправовому стані – в якості трансцендентних ідей справедливості як категорії виміру, торжества міри, яка надає апріорне уявлення про правильне та неправильне, належне та неналежне або, як висловився Дж. Роулз, «справедливості як чесності», абстрактної ідеї свободи (за гегелівською термінологією, «для-себе-і-в-собі-суцього»), рівності як справедливого зрівнювання.

Ці ідеї мають додосвідне (апріорне) існування, тому можуть бути змістовним осереддям будь-якого суспільного явища (моралі, етики, політики тощо). Вони також володіють потенціалом виступати в якості правових. В такому статусі згадані ідеї конкретизуються стосовно суто правової матерії і складають сутність права. Зокрема, справедливість реалізує себе як правова справедливість, ідея свободи

перетворюється на ідею свобод суб'єктів права, які право покликане узгодити, рівність у форматі сутності права виступає як формальна (з деякими аспектами рівності соціальної, фактичної) рівність.

Оскільки основне покликання права – забезпечення реалізації інтересу, то правові ідеї пристосовуються суспільством для забезпечення, реалізації, втілення на практиці суспільних інтересів. Розвиток права в соціальному середовищі починається з виявлення потреб, які детерміновані ступенем розвитку суспільства, фактичним становищем людей у суспільстві. Потреби породжують інтереси, які покликані задовольняти потреби і визначати засоби і умови їх задоволення.

Так з'являються передумови виникнення ідеї права як інструменту реалізації інтересів, їх взаємного узгодження. Аби відобразитися в цій ідеї, інтереси мають бути усвідомленими. Таке усвідомлення відбувається або на рівні психології (в формі почуттів, емоцій, настроїв тощо), або на рівні ідеології (у форматі теорій, правових поглядів, концепцій). Право покликане об'єктивувати основні інтереси суспільства. Інтерес, об'єктивований у праві, набуває статусу законного інтересу.

В такий спосіб відбувається транзит, перевтілення соціологічної категорії «інтерес» у правову категорію «законний інтерес». Це зумовлює трансформацію соціальних відносин, спрямованих на реалізацію законного інтересу, у правові. Максимально сприяючи реалізації законних інтересів, право водночас оберігає ці інтереси від втручання як з боку інших громадян, так і з боку держави. Наявність особистостей і колективів, що переслідують певні інтереси, є неодмінним атрибутом суспільства. Причому, ці інтереси можуть бути протилежними, можуть протидіяти один одному, породжувати конфлікти між окремими індивідами, між індивідом та суспільством і державою, між суспільством та державою.

На недопущення і загострення таких конфліктів, на узгодження різноманітних інтересів спрямовані функції права, яке узгоджує як взаємні інтереси індивідів, так і інтереси приватні із суспільними та державними. В цьому – одна з основних функцій права як засобу досягнення соціального компромісу, пошуку злагоди в суспільстві. Приватні інтереси підіймаються до рівня групових, колективних, класових, загальносуспільних. Суперечливість приватних інтересів (яка залежить від різних біосоціальних якостей людей та рівня їхніх життєвих потреб) обумовлює суперечливість інтересів суспільних. Щоб цього не відбулося, потрібно взаємно узгодити інтереси індивідів один з одним, а також із суспільними інтересами.

Саме з цією метою на стадії трансформації індивідуальних інтересів в суспільні необхідно налагодити механізм, який дозволить би гармонійно сполучати, взаємодоповнювати особисті та суспільні інтереси, враховувати інтереси як усього суспільства, так і окремих його груп, індивідів таким чином, щоб забезпечити соціальний оптимум, втілення у життя принципу справедливості, створити умови, необхідні нормального функціонування суспільства, всебічного розвитку кожної особистості. Таким чином,

право являє об'єктивований акт основних інтересів суспільства в цілому та індивіда зокрема.

Якщо цінності акумулюють матеріальні й духовні основи суспільства (уявлення про правову справедливість, про людину як мету суспільного життя, високоморальні погляди і т. ін.), до яких суспільство дійшло в процесі історичного розвитку та які є закономірним, логічним наслідком такого розвитку, то й право буде справедливим, матиме людський вимір, виявиться морально обґрунтованим. Якщо ж зазначені цінності підміняються вузькокорпоративними, класовими, особистими егоїстичними інтересами, то право змістовно наближатися до свавілля, протиставлятиметься людині, заперечуватиме її свободу, підкорятиме людину і суспільство державі (або групі чи індивіду, які цю державу уособлюють).

Безперечно, лише у першому випадку можна вести мову про підкорення держави праву, про її зв'язаність правом, про верховенство права як феномен суспільного життя. Перевага ж інтересів панівної верхівки, її намагання втілити свої уявлення про справедливість, об'єктивувати інтереси у праві, протиставляючи їх суспільним, призводить до встановлення панування конкретних груп і осіб (замість панування права), ставить право в залежність від свавільної діяльності держави, перетворює його у засіб підкорення суспільства державі, в знаряддя управління в руках касті можновладців. Верховенство такого права спроможне викликати руйнівні процеси в суспільстві, котрі призводитимуть до негативних наслідків як для суспільства, так і для держави.

Підсумовуючи зазначене, можна стверджувати, що право являє собою один з найважливіших засобів забезпечення реалізації та взаємного узгодження приватних та суспільних інтересів. Таке узгодження здійснюється на засадах справедливості, рівності, свободи суб'єктів – тобто виходячи з правових ідей. Якщо ці ідеї підлаштовуються під чийсь егоїстичні інтереси, то руйнується духовна сутність права, його ідея. Необхідно, щоб індивідуальні інтереси, узгоджуючись із суспільними, орієнтувалися на правові ідеї. Від цього залежатиме здатність права реалізувати інтереси, забезпечити свободу людини, встановити надійний правовий порядок у суспільстві.

При цьому в сфері громадянського суспільства, де панують відносини, врегульовані насамперед приватним правом, дія права спрямована в основному на всебічну охорону і забезпечення реалізації саме приватних інтересів. Забезпечення ж реалізації публічних інтересів здійснюється здебільшого в публічно-правовій сфері. Як відзначив Ю. Тихомиров, «критерієм розмежування приватного та публічного права слугує інтерес – для приватного пріоритетне значення мають інтереси окремих осіб, їх правове становище та майнові відносини, для публічного ж головним є державні інтереси, правове становище

держави, її органів та посадових осіб, регулювання відносин, які мають яскраво виражений суспільний інтерес» [5, с. 22].

Державна влада має тенденцію до перетворення в авторитарну, самодостатню, монопольну, нікому невіддільну силу. В разі переходу межі соціальної обґрунтованості, необхідного мінімуму для нормального, якісного владного впливу, спрямованого на впорядкування суспільних відносин та підтримку права, державна влада перетворюється в необмежену, поглинає і громадянське суспільство, і вільну особистість, і саме право. Право при цьому втрачає правову силу, стає частиною надбудови над економічним базисом, «концентрованим виразом політики держави», закріплюючи лише зміни, що відбуваються в економічній та політичних сферах.

За цих умов держава претендує на монопольну роль у правотворенні. Вона пристосовує право до закріплення існуючого суспільного устрою, до виправдання насильства, придушення демократії, захисту корпоративних, класових та кланових інтересів. Сама ж воля пануючих класів, яка обґрунтована їхніми інтересами, визнається сутністю права. Такі інтереси несумісні з інтересами суспільства, а таке право не в змозі адекватно відобразити реалії суспільного життя, захищати і відстоювати інтереси суспільства. Нарешті така влада (за умов монізму політичної системи як головної ознаки антидемократичного режиму) підміняється владою політичною – точніше, владою політичної партії чи клану, які перебирають на себе державні функції, узурпуючи державну владу.

Яка ж сила в змозі приборкати державну владу і протистояти їй? За умов стрімкого розростання державної влади, поглинання нею структур та інститутів громадянського суспільства, ніякі сили не в змозі вчинити їй належного опору. Ніякі, окрім природного стримувача і запобіжника державної влади – права: «Сутність права полягає у властивості обмежувати і зв'язувати» [4, с. 51]. Тільки влада права здатна протистояти владі держави. Власне, правова влада обумовлена самою правовою матерією, необхідністю реалізації інтересів учасників суспільних відносин.

Як аргументовано доводить М. Михальченко, «принцип верховенства права є одним з провідних принципів функціонування сучасних цивілізованих суспільств. У ньому право розглядається як основа регулювання суспільного життя і взаємовідносин між суб'єктами суспільного буття. Право визнається найвищою цінністю суспільства, яку приймають, підтримують і на регулятивну силу якої покладаються громадяни, суспільство, держава. Цей принцип визначає взаємовідносини держави і громадянського суспільства – зокрема, у сфері реалізації політичних та соціальних прав і свобод людини. Саме через право, засноване на ідеях свободи і справедливості, громадянське суспільство контролює державу, ставить її діяльність у чітко визначені конституційні рамки. Водночас держава визнає права і свободи людини та суб'єктів громадянського суспільства, гарантує і захищає їх, не допускає не право-

вого втручання держави у життєдіяльність суб'єктів громадянського суспільства» [2, с. 466].

Верховенство права перед державою полягає в діалектичному запереченні правом головної ознаки держави – державної влади. Це заперечення – як не парадоксально – неможливе без санкціонування (визнання) правом державної влади: санкціонуючи владу, право її легалізує та обмежує (вводячи в певні правові рамки поширення цієї влади), оберігає від зазіхань і насамперед від узурпації. Оберігаючи владу, право встановлює відповідальність за неправої методи впливу на державу. Запобіжником узурпації влади є закріплення такого механізму здійснення державної влади та побудови її апарату, за якого виявляється принципово неможливим захоплення державної влади окремою особою, групою осіб, державним органом, інститутом суспільства тощо (одним із засобів правового запобігання узурпації державної влади традиційно визнається розподіл влади між різними суб'єктами (гілками влади) її здійснення, встановлення механізму взаємних стримувань і протигаг.

Разом з тим чітке встановлення правових форм здійснення державної влади, з одного боку, заперечує неправове її здійснення, обумовлює застосування державою охоронних та примусових заходів по підтримці режиму правління і правового порядку, а з іншого, – забезпечує здійснення дієвого контролю за державою з боку громадянського суспільства, покладає на державу певні обов'язки по відношенню до суспільства і створює підстави юридичної відповідальності за невиконання державою цих обов'язків або недотримання юридичної форми їх виконання.

Без взаємного санкціонування та гарантування права і державної влади неможливе існування ані держави, ані права. Держава забезпечує праву силу державно-владного авторитету. Право ж легітимує цю силу, робить її застосування правомірним. Зазначене стосується взаємозв'язку держави та права (це якщо не брати до уваги, що право взагалі немислиме без суспільства, що воно втілює свідомість, цінності суспільства, інакше цей зв'язок буде мати вигляд «суспільство-держава» та опосередковуватись правом).

Проте, не слід забувати про взаємозв'язок «людина-держави», який опосередковується суб'єктивними правами та свободами людини. Роль права тут полягає в такому оформленні стосунків між людиною та державою, коли держава спрямовує свою діяльність на благо людини, закріплюючи максимально широке коло прав і свобод останньої: «З цієї точки зору цінність права обумовлена зв'язком з державою лише в тій мірі, в якій держава служить людині» [3, с. 69].

В історичному аспекті право передує державі в тому розумінні, що воно є фундаментальною ідеєю, згідно з якою держава створюється та будується. Право як духовне явище виникає у свідомості як ідея упорядкування, врегулювання суспільних відносин на основі справедливості, свободи, рівності, гуманізму,

злагоди тощо. Ця ідея права є вирішальною і визначальною у виникненні держави, в побудові державного апарату.

Разом з тим слід зауважити, що саме держава робить право правом – загальнообов'язковим, владним, примусовим регулятором суспільних відносин. «Гола» ідея існує лише у свідомості, до того ж вона не в змозі стримувати владу держави через відсутність чітких, імперативних меж її застосування. Така ідея може діяти лише за умов її підтримки державою, інакше її виконання буде ґрунтуватися лише на внутрішній готовності її додержання, що практично неможливе з низки об'єктивних та суб'єктивних причин (різний рівень правосвідомості, готовності дотримуватись права, різний майновий стан, різне сприйняття права, неприйняття окремих його аспектів, іноді – правовий нігілізм), хоча і є вкрай необхідним.

Визнаючи верховенство, пріоритет права перед державою в логічному, філософському аспекті, необхідно визнавати його пріоритет, первинність в історичному аспекті. Тобто виникненню держави передує виникнення права як ідеї, як правової сутності, яка і обумовлює правові, справедливі підстави виникнення держави. Держава ж виникає з необхідності організаційно-владної, силової підтримки правових встановлень, правового порядку в суспільстві з метою ефективного функціонування права і суспільства.

Будь-яка держава виникає з правової ідеї (що й обумовлює правову сутність держави), проте подальша доля руху держави до правового статусу залежить від того, наскільки чітко і всебічно держава закріпить у своїх нормативних актах правові ідеї, яким є розуміння цих ідей у суспільстві, наскільки вона готова забезпечити свободу індивіда, хто буде джерелом влади в державі (народ чи окремі групи, індивіди) і матиме монополію на законодавче закріплення правових ідей, наскільки високий рівень правосвідомості та правової культури даного суспільства, який дозволив би йому сприйняти, легітимувати право і державну владу, дотримуватись правових настанов і т.ін.

Соціальна сфера правової держави характеризується існуванням розвиненого громадянського суспільства як соціальної бази правової держави. Таке суспільство складається з індивідів, які мають достатньо свободи і можливостей для задоволення своїх потреб. Задовольнити потреби члени зазначеного суспільства можуть лише вступивши у соціальні відносини з іншими членами суспільства та узгодивши свої потреби з потребами інших індивідів та із загальносуспільними: «Єдиним принципом функціонування громадянського суспільства, – стверджував Г.Гегель, – є конкретна особа, яка сама для себе є особливою метою, цілісністю потреб і поєднанням природної необхідності й сваволі, але особливою особою, що сутнісно співвідноситься з іншою особою» [1, с. 227–228].

Отже, в громадянському суспільстві «особливе» (людина) чітко корелюється із «загальним» (суспільством). Ці категорії на

протистоять одна одній, а діалектично поєднуються за посередництва права. Як суспільство не може існувати без людей, так й індивід не повинен бути відчуженим від суспільства.

Громадянське суспільство має бути перш за все правовим. Це означає, що все суспільне життя в ньому повинно ґрунтуватися на праві, право є загальнообов'язковим регулятором суспільного життя і соціальною цінністю, яка абсолютною більшістю сприймається справедливим, гуманним засобом забезпечення реалізації інтересів, здійснення прав і свобод людини. У зв'язку з цим можна виокремити поведінковий та ідеологічний моменти, які характеризують громадянське суспільство як суспільство правове.

Перший полягає у безперечному підкоренні всіх членів суспільства праву, у рівній, всезагальній обов'язковості права для всіх членів суспільства, іншими словами – у пануванні права у громадянському суспільстві, котре визначається як правомірністю, гуманністю, легітимністю самого права, так і ідеологічними настановами суспільства. Така ознака ідеологічного аспекту правового громадянського суспільства, як визнання останнім необхідності верховенства права, вкрай необхідна для утвердження в суспільній свідомості бажання побудови правової держави, базисом якої це суспільство прагне стати.

У громадянському суспільстві, як правило, діє ефективна ідеологія правової державності й верховенства права. Тут історично і ментально обґрунтована правова традиція. Вона має своїм орієнтиром, функціональним ідеалом демократичну державу, сформовану за принципом верховенства права, тому в суспільній думці втілюється повага до права, до його авторитету як суспільно важливого, справедливого явища, глибока переконаність в ефективності, досконалості побудови і функціонування життя за таким правом, впевненість, що верховенство права в державі й суспільстві, функціонування всіх соціальних інститутів за приписами права – це найвище благо як для суспільства, так і для окремого індивіда.

Для оптимального функціонування суспільства на рівні індивідуальної свідомості має закріпитися думка про людину як вільну від природи істоту, яка рівна в своїх правах і гідності з іншими, яка не підкоряється нікому, окрім права. При цьому, на відміну від тоталітарної ідеології, ідеологія правового державотворення має бути панівною не в силу її нав'язування чи закріплення за нею статусу «єдино вірної», а з міркувань глибокої внутрішньої переконаності в її необхідності. Суспільство має саме дійти до такого рівня правосвідомості, коли воно визнає, що життя за принципами, ідеями, нормами права є корисним і необхідним. Суспільна свідомість має прийти до цього висновку не сліпою вірою, а власним розумом, заснованим на порівнянні умов життя за різного суспільного ладу.

Важливим елементом верховенства права є втілення права в правовій свідомості (в уявленнях людей про право, почуттях,

емоціях з приводу діючого або бажаного права), сприйняття цього права як гуманного, корисного суспільства явища, готовність добровільно дотримуватись такого права. Для торжества права необхідна переконаність людей у справедливості, «правості» права – тобто суспільство має легітимувати правові настанови (а це, у свою чергу, безпосередньо залежить від втілення в цих настановах волі народу).

Іншими словами, для досягнення верховенства права на рівні правосвідомості (як суспільної, так і індивідуальної) має сформуватися уявлення про це верховенство права, про його необхідність для суспільства і людини, віра у його всемогутність, гуманність. Дотримання такого права здійснюватиметься на засадах добровільності, непримусовості, на основі власного переконання у суспільній значущості, корисності, правомірної поведінки. Оскільки право містить лише можливість примусу, тільки потенційний (а не безумовний, необхідний) примус, то верховенство права не може спиратися виключно на примус чи побоювання примусу.

Правова влада безособова й абстрактна. Водночас вона передбачає підкорення їй усіх. Для свого втілення в матеріальному бутті вона потребує державної влади, яка надає правовій владі силової підтримки, офіційності, забезпечує її реалізацію. Реалізувавшись, правова влада «повертається» до держави, підкоряючи собі останню. Розумне співвідношення двох влад в праві досягається в тому разі, якщо державна влада представлена в праві лише настільки, наскільки цього потребує право, тобто наскільки вона забезпечує ефективну реалізацію правової влади.

Таким чином, влада права, заперечуючи владу держави, не може без останньої владарювати, панувати у суспільному житті. Саме правова влада протистоїть владі державній. Будучи легітимованою та легалізованою правом, державна влада стає владою правовою (знову-таки, не заперечуючи самотності суто правової влади). Таким чином, влада права робить можливим верховенство права. Реалізація ж цієї влади втілює у життя принцип верховенства права, робить його реальною суспільною дійсністю.

Верховенство права – явище багатогранне. Пояснення його з позицій одного лише вчення, застосування лише одного «універсального» методу надає неповну, однобічну картину про цей феномен, уявлення про нього. Потрібен синтез теорій, сукупність методів, щоб пояснити всі істотні аспекти (крім власне правового ще й метафізичний, соціологічний, психологічний і т. ін.). Саме на основі поєднання методологій цих теорій, пояснення ними складових верховенства права можливе вичерпне дослідження цього явища, яке рухається у напрямку глибинного філософського обґрунтування духовної природи права й ефективності його дії в суспільстві (щось на кшталт класичної лєнінської формули: «від емпіричного споглядання до абстрактного мислення і від нього – до практики; такий шлях пізнання істини»).

Верховенство права виявляє себе як на рівні об'єктивного, так і на рівні суб'єктивного права. Перше означає зв'язаність усіх суб'єктів об'єктивним правом, підкорення йому всіх без винятку, однакову обов'язковість права як для людини, так і для суспільства, держави. Верховенство ж суб'єктивного права означає імперативність прав і свобод людини й громадянина для держави, її органів і посадових осіб, інших суб'єктів. Держава має обов'язок дотримуватись цих прав і свобод, захищати їх від порушень з боку всіх суб'єктів права. Іншими словами, держава гарантує суб'єктивні права і свободи, їх вільну реалізацію, пряму, безпосередню дію.

Йдеться насамперед про невід'ємні права людини (права першого порядку), а вже потім про права громадянина (права другого порядку), які є похідними від перших, залежать від можливостей держави їх забезпечити. Саме тому необхідно розрізняти ці дві категорії прав. Адже спроби необґрунтованого включення до кола природних прав інших прав і свобод людини призводить до того, що реалізація такого «невід'ємного» права істотно підриває авторитет державної влади, адже реалізація та захист природних, невід'ємних прав і свобод людини має бути безумовним пріоритетом функціонування держави. Наприклад, визнання права на працю невід'ємним правом людини, правом першого порядку відрекомендує державу суб'єктом, який не дотримується принципу верховенства природних прав людини. Це не завжди справедливо – особливо коли йдеться про розбалансовану економічну систему і високий рівень безробіття в країні.

Бібліографічні посилання

1. **Гегель Г. В. Ф.** Філософія права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
2. **Михальченко М.** Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія / М. Михальченко, О. Михальченко, Є. Невмержицький. – К. : ШІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 615 с.
3. **Розов Н. С.** Ценности в проблемном мире: Философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии / Н. С. Розов. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского гос. ун-та, 1998. – 292 с.
4. **Руссо Ж.-Ж.** Об общественном договоре: Трактаты / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Канон-Пресс, Кучково поле, 1998. – 415 с.
5. **Тихомиров Ю. А.** Права граждан: Гарантии и реальность / Ю. А. Тихомиров // Законодательство и экономика. – 2004. – С.17-29.
6. **Трубецкой Е. Н.** Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. – СПб. : Лань, 1998. – 224 с.

Надійшла до редколегії 18.01.11